

**ЩОДЕННИКИ Я. МАРКОВИЧА ТА М. ХАНЕНКА ЯК
ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ МУЗИЧНОГО ПОБУТУ
ГЕТЬМАНСЬКО-СТАРШИНСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ. НА УКРАЇНІ**

У першій половині ХVІІІ ст. центром політичного, економічного та культурного життя України була Гетьманщина. Саме з нащадків гетьманського середовища вийшло багато державних та культурних діячів України.

Важливим джерелом для вивчення цього історичного періоду в Україні є літописи, діаріуші, ділова документація Генеральної військової канцелярії (універсали, накази, привілеї, листи, договори, угоди, інструкції, статті), інвентарні та реєстрові книги, списки наслідуваного та реквізованого майна, а також записки мандрівників, щоденники, листи та інша мемуарна література цієї доби. Серед цих джерел помітне місце займають два "Щоденники": генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича (1696–1770) та генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка (1691–1760) – представників гетьманської старшини. Як історичні пам'ятки, мемуарні записки Я. Марковича (з 1717 по 1767 рр.) та М. Ханенка (з 1727 по 1753 рр.) відображають майже всі галузі суспільного та культурного життя першої половини ХVІІІ ст. в Україні, тому є безцінним джерелом як для вивчення соціально-економічного устрою, управління, виробництва, судочинства, торгівлі, медицини, військового життя, дипломатичних стосунків та освіти, так і культурного життя, зокрема, музичного.

Щоденники Я. Марковича та М. Ханенка відомі спеціалістам давно, до них зверталися, перш за все, історики (О.М. Бодяньський, О.М. Лазаревський, Д.М. Бантиш-Каменський). Вони частково використовувалися в етнографічній та філологічній науках, а також у мистецтвознавстві. Так, музикознавець Ю.Ф. Вахраньов у своїй статті "Клавір і клавірна музика на Україні середини ХVІІ – першої чверті ХІХ ст. в історичних та літературних матеріалах"¹ вибрав з щоденників фактич-

ний матеріал, який стосується використання клавішного інструмента клавіру в Україні. Але цим не обмежується фактичний матеріал щоденників, який може становити інтерес для істориків української музичної культури. Детальне ознайомлення зі щоденниками дало можливість виявити цілий ряд фактів, що свідчать про існування в гетьмансько-старшинському середовищі першої половини XVIII ст. музичного побуту, який є складовою частиною української музичної культури цієї доби і вимагає спеціального дослідження.

Я. Маркович та М. Ханенко в своїх щоденниках не дають розгорнутої панорами музичного побуту, але фіксують дуже цінні музичні факти, про які йдеться побіжно, серед поточних службових та господарчих справ. На основі вибраних з щоденників музичних фактів та їх аналізу можна хоч приблизно реконструювати музичний побут не тільки в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка, але й в інших представників гетьманської старшини.

Так, є підстави вважати, що у власних маєтках Я. Марковича (у Глухові, Сварковцях, Ромнах) та М. Ханенка (у Глухові, Перегоні, Стародубі) були різні форми домашнього музикування. Я. Маркович сам грав на лютні, клавикорді. Про це свідчать такі його записи в щоденнику: "узаяв лютню, настроїв її та вперше грав" (1725)²; "заїжджав до О. Міклашевського та М. Гамалеї, з ними посиділи і на клавикорді пограли" (1728)³ (йдеться про його перебування в Москві).

Неодноразово в щоденниках згадуються широко розповсюджені на той час у Західній Європі клавішні інструменти – клавіцимбал та клавикорд⁴, які, очевидно, були в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка. З їх записів дізнаємося, що Я. Маркович у 1724 р. купив у Москві інструмент клавіцимбал і доручив Олексію Желкідоцькому привезти його у свій маєток у Глухові⁵. На цьому інструменті в глухівському маєтку Я. Марковича в цьому ж році грав "півчий" князя М. Шаховського Олексій Македонський⁶. З цього запису дізнаємося, що "півчі" в першій половині XVIII ст. грали на клавіцимбалах.

У маєтку М. Ханенка, очевидно, був клавикорд, бо, як засвідчують записи щоденника, такий інструмент подарував йому пан Іскрицький⁷. У 1733 р. М. Ханенко у Стародубі замовляє ключик до клавикорду і там же віддає розмалювати інструмент.

Музикування в маєтках Я. Марковича та М. Ханенка здійснювалося не тільки на клавішних інструментах. Згадуються й такі інструменти, як скрипка та валторни. На це вказують факти зі щоденників. М. Ханенко замовляє дубову скрипку у місцевого майстра в Кривцях (Чернігівський полк) (1754). Я. Маркович посилає своїх хлопців у

Михайлівку до родича Андрія Полуботка (1738–1739) для навчання гри на скрипці і валторні у капельмейстера Іогана, який, очевидно, був на службі у А. Полуботка. Присутність у Михайлівському маєтку А. Полуботка капельмейстера Іогана дає підстави твердити, що в цьому маєтку існував домашній оркестр. Капельмейстер Іоган виховував оркестрових музикантів (скрипалів та валторністів) і для Я. Марковича. Отже, можна припустити, що в маєтку Я. Марковича в Сваркові також був домашній оркестр. Деякі музиканти для нього могли запрошуватися з Михайлівки. На це вказує запис у щоденнику про те, що 26 січня 1743 р. Я. Маркович повідомляє капельмейстера Іогана, що хлопець Федорець (мабуть, музикант) залишений у Сваркові⁸ (родинному маєтку Марковичів).

Щоденник М. Хапенка дає інформацію про існування оркестру (“капели”) у Максима Михайловича Корсака⁹ – одного з найбагатших людей у Стародубі. У ньому відзначається, що, разом з київськими “музиками” та трубачами, “капела” Михайла Корсака брала участь у весільних святах сім’ї Андрія Міклашевського (одруження доньки Олени з київським полковником Михайлом Тапським)¹⁰. Оркестрову та вокальну капелу, очевидно, мав і сам гетьман Данило Апостол, бо М. Хапенко записує в щоденнику, що 17 січня 1732 р. в Глухові “певчим гетьманським дано 50 коп.”¹¹, а 17 квітня заплачено “гобоїстам гетьманським 12 коп.”¹².

Крім вищезгаданих, у маєтках Я. Марковича та М. Хапенка, мабуть, були й традиційні для України народні інструменти – гуслі та бандура. Зі щоденника Я. Марковича дізнаємося, що він у 1724 р. замовляє власним художникам (Івану та Полонському) розмалювати такі його інструменти, як лютню, гуслі та бандуру. У маєтку М. Хапенка був інструмент гуслі, бо існує згадка в його щоденнику про те, що в 1742 р. він посилає гуслі з власного маєтку в селі Перегін у Стародуб до полкового писаря Стефана Петрункевича. Мабуть існувала практика посилати інструменти або й музикантів, які на них грали, від одного власника до іншого, навіть і за межі України. Це підтверджують і щоденникові записи Я. Марковича. Під час Сулацького походу (1726) Я. Маркович приймає до себе гусяря генерала Матіюшкіна¹³, а також надсилає до батьків (в Ромни) листа з проханням прислати бандуриста астраханському губернатору А.П. Волинському (1725)¹⁴. У щоденнику Я. Марковича згадуються й імена його власних бандуристів, яких він віддав у Петербург. Він неодноразово пише про хлопчика-бандуриста Олексія, якого у 1723 р. віддав князю М. Голіцину¹⁵, а через п’ять років зустрів у Петербурзі на службі у

Давидова, ад'ютанта князя І. Барятинського. Інший його бандурист – Кравчик Данилець, за словами Я. Марковича, у 1742 р. служив “при Несторі теж у Петербурзі”¹⁶. Отже, одним з осередків, з якого українські музиканти потрапляли до Петербурга, було гетьмансько-старшинське середовище.

Щоденники дають підставу для твердження, що Я. Маркович та М. Ханенко полюбили не тільки інструментальну, але й вокальну (очевидно, духовну) музику, яка в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. досягла високого художнього рівня. М. Ханенко пише про своє захоплення церковним співом, який він чув у 1742 р. в Городищенській церкві (Чернігівський полк), що містилася поблизу його власного маєтку¹⁷. Гостював у нього в 1753 р. “півчий, зять Крихсін”¹⁸. Любив церковний спів, мабуть, і Я. Маркович, адже поряд з богословською літературою він купує такі збірники церковних співів, як Октоїх та Ірмолой (“Ярмолойчик”)¹⁹. Щоденникові записи Я. Марковича свідчать про вокальні форми музикування в його домі. З нотаток від 1724 р. дізнаємося, що “обозний обідав, у вечері канон співали”. У 1725 р. він відзначає, що “пo вечері співали канон” разом з прапорщиком Волжиним та Нестеровичем²⁰. Можна припустити, що каноном був багатоголосний церковний спів, хоч не виключено, що міг виконуватися і якийсь світський твір.

Мабуть нерідкісним явищем у маєтках Я. Марковича, М. Ханенка та гетьмансько-старшинському середовищі в цілому було звучання танцювальної музики. Існує щоденниковий запис Я. Марковича, зроблений у Глухові, в 1737 р., де він відзначає, що “заїхавши до Андрія Кондзеровського²¹, там танцювали”²². Описуючи святкування події укладання мирного договору з турками (1740) в гетьманському дворі в Глухові, Я. Маркович пише, що “танці відправлялись”²³. Іноді щоденникові записи фіксують відомості про розваги з музикою, не уточнюючи, якою була ця музика і хто її виконував. Так, Я. Маркович, описуючи весілля доньки Ганни в Ромнах у 1733 р., вказує, що день “пробавились з музикою”²⁴, а М. Ханенко пише, що під час обіду в Стародубі, на якому були гості (Гамалея, Троцький, Лука Маркович та ін.), “гуляли з музикою” (1733)²⁵.

У щоденниках знаходимо ще цілий ряд цінних фактів з музичного побуту, які стосуються гетьманського двору в Глухові. Згадується також і музичне життя Петербурга. Так, у щоденниках пишеться про виконання італійської інструментальної музики у Глухівському палаці гетьмана Кирила Розумовського з нагоди хрестин його сина Андрія 1 листопада 1752 р. (“після обіду музика грала по-італійськи”)²⁶,

Мемуарні записи М. Ханенка фіксують звучання інструментальної музики в палаці гетьмана протягом жовтня – листопада 1752 р.²⁷ З щоденника Я. Марковича дізнаємося про існування французької театральної трупи в Глухові, що почала вистави 19 грудня 1751 р.²⁸ Підтвердження цьому факту знаходимо на сторінках незакінченої повісті Олександра Михайловича Марковича “Малоросійская свадьба”²⁹. Рідний онук Якова Марковича на основі детального вивчення щоденника, а також спогадів очевидця подій – бунчукового товариша Горбачевського, відтворює соціально-культурне життя в Глухові середини XVIII ст. Він пише, що з появою гетьмана К. Розумовського в місті регулярно відбувалися бали, “завівся французький театр, який відкрив свої вистави комедією Ла фойре де Гізі”³⁰.

Часто в щоденниках згадується про військову музику, яка використовувалася під час дипломатичних акцій, святкових державних подій, військових походів, а також на балах, вечірках, сімейних святах тощо. Так, церемонія від'їзду повноважного турецького посла із Глухова в 1740 р. до Петербурга відбувалася “при музиках різних, наших та турецьких”³¹. Церемонія обрання миргородського полковника Данила Апостола новим гетьманом України у 1727 р. супроводжувалась військовою музикою³², а приїзд князя Олександра Даниловича Меншикова в Гадяч (30. 04. 1719) також відбувався з “музикою військовою”³³. З музикою відбувалося і поховання гетьмана України І. Скоропадського у Глухові (04. 07. 1722)³⁴.

Факти свідчать про існування “полкової стародубської музики”, яка виконувалася під час церемонії вручення полковнику Федору Дмитровичу Максимовичу полкових клейнодів та командування стародубським полком³⁵, а в 1743 р. “при іграні полкової стародубської музики” відбулося весілля в домі Андрія Міклашевського³⁶. Звучала військова музика і в родинному маєтку Марковичів у Сваркові. У його щоденнику вказується, що після ознайомлення з указом Малоросійської колегії, у його батька відбувся прийом гостей “при музиці військовій” (1727)³⁷. М. Ханенко у щоденнику повідомляє, що він відзначив свій день народження у 1743 р. в селі Носівка (Чернігівський полк) “при ігрі музик військової та гражданської”, і “трубачам та музикантам дано 2 крб.”³⁸

Я. Маркович та М. Ханенко підтримували контакти з тими людьми, які приїжджали в Україну для набору півчих у Придворну співочу капелу в Петербурзі. Про це свідчить той факт, що М. Ханенко передає в Москву в 1746 р. листа до Красінського “через півчого придворного, посланого в Україну для набору півчих”³⁹.

Інший щоденниковий запис М. Ханенка від 1749 р., зроблений в

Москві, повідомляє про приїзд українського музиканта Марка Полторацького⁴⁰, який на той час уже був придворним півчим: “Приїхав з України придворний півчий Марк Полторацький з листом від генерального есаула Якубовича”⁴¹. Можливо, що він теж займався набором півчих з України для Петербурга. Але, як виявляється, не тільки співаків та інструменталістів набирали з України. У щоденнику Я. Марковича є запис про те, що 11 грудня 1739 р. у Глухові отримали “з кабінету указ на ім'я Шипова”, щоб “з козаків, їх жінок та дівчат по 6 чоловік відібрати до танців і прислати їх до Петербурга для участі у весільній церемонії”.

У щоденниках Я. Марковича та М. Ханенка згадуються імена українських півчих Марка Полторацького, Гаврила Головні, бандуриста Григорія Любистка та скрипалів – Василя Стефанова із Коропа (Чернігівський полк) та Стефана Васильєва із Березної (Чернігівський полк), які були придворними музикантами в Петербурзі.

У зв'язку з службовими та особистими справами Я. Маркович та М. Ханенко часто приїздили до Петербурга та Москви. Із записів дізнаємося про їх зустрічі з придворними бандуристами та півчими, більшість з яких були, очевидно, українського походження. Це бандуристи Єрмолай Санкевич, Іван Олексійович; “півчий малий” Івашка Павлов; півчі – Кирил Рубан, Іван Максимов, Гаврило Головні, Максим Богуш, Петро Лазорович, Яким Миронович, Семен Тихонович (Тихонов), Лозовський, Іван Ісаєв Іскус, Федір Іванович Коченевський, Кирило Степанович Рубановський, Григорій Михайлович Любисток, а також Іван Петрович – реєнт (або уставщик) придворних півчих. Частими гостями у М. Марковича та М. Ханенка в Петербурзі були гусярі та бандуристи графа Івана Симоновича Гендрікова⁴², півчі графа Шереметьєва⁴³, та лютніст князя Олексія Дмитровича Голіцина – Іван Романов⁴⁴. Я. Маркович розповідає про придворного гусяря Маньковського, за якого вийшла заміж дочка одного із чернігівських дворян – Карпеки⁴⁵.

Найвідомішим серед музик був Григорій Михайлович Любисток – бандурист імператриці Єлизавети Петрівни. Його ім'я зустрічається дуже часто у записах Я. Марковича та М. Ханенка саме у 40-х роках XVIII ст. Автори щоденників були частими гостями у Григорія Михайловича. У щоденниках згадується і про вінчання “півчих государевих” Григорія Любистка в Петербурзі (1742) та Гаврила Головні в Глухові (1743)⁴⁶. Крім того, записи М. Ханенка подають цілу низку біографічних фактів про Г.М. Любистка: у 1743 р. – отримав дворянський титул⁴⁷, у 1748 р. – нагороджений полковничим рангом⁴⁸, у 1749 р. –

придбав маєтки у полковника Лубенського полку Василя Савича⁴⁹. Запис у щоденнику від 03. 04. 1749 свідчить про спілкування Г.М. Любистка та Іллі Лизогуба⁵⁰. Були придворні півчі і серед гостей генерального обозного Якова Лизогуба у Петербурзі (1746)⁵¹. Усе це свідчить про те, що існували тісні контакти між гетьманською старшиною і придворними музикантами, які служили в Петербурзі і, перш за все, тими, що були українською походження.

Безумовно, що щоденники Я. Марковича та М. Ханенка є цінним джерелом для вивчення музичного життя в Україні в першій половині XVIII ст. Матеріали щоденників свідчать, що серед представників гетьманської старшини були люди музично освічені, і музика в їхньому житті займала значне місце. Джерела вказують на їх зацікавленість у придбанні музичних інструментів, на виховання власних музикантів, створення домашніх оркестрів, а також на їхні контакти з українськими музикантами, які служили в Петербурзі.

Матеріали щоденників дають можливість дійти такого важливого висновку: гетьмансько-старшинське середовище було тим осередком, де культивувалося світське музичне мистецтво. Хоч у щоденниках не зазначений репертуар, який виконувався у цьому середовищі, проте є підстави вважати, що це була як народна (гра на бандурі, гусях), так і професійна музика (гра на клавішних інструментах, лютні, оркестрова музика). Отже, в першій половині XVIII ст. в Україні поряд з високорозвиненою духовною музикою (давньоукраїнська монодія, партесний концерт, канти) існували різні форми світського музичування, хоч з цього часу не віднайдені потні джерела української професійної інструментальної та оркестрової музики.

Є підстави вважати, що в гетьмансько-старшинському середовищі належне місце займав і західноєвропейський репертуар. На це вказують щоденникові записи про звучання італійської музики в Глухові, запрошення іноземних музикантів (капельмейстер Іоган був, мабуть, німецького походження). Знайомство та засвоєння досягнень європейської професійної світської музики було особливо важливим для української музичної культури. В Україні в першій половині XVIII ст. значні досягнення спостерігалися в духовній музиці; в цей час вона домінувала. У галузі професійної світської музики українське музичне мистецтво відставало від західноєвропейського.

Виходячи з усього сказаного, видається важливим значення в українській музичній культурі цієї доби гетьмансько-старшинських осередків. Вивчення інших джерел, пов'язаних з цим середовищем, збагатить і розширить уявлення про їх роль у розвитку української культури.

- ¹ Музична Харківщина : 36. наук. пр. – Х., 1992. – С. 159–175.
- ² *Маркович Я.* Дневник генерального подскарбня Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Киев, 1893. – Ч. 1 : (1717–1725). – С. 186.
- ³ *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбня генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 298.
- ⁴ Клавіцимбал та клавикорд – два різновиди клавійно-струнних інструментів у XVIII ст. в країнах Західної Європи. Клавіцимбал (або клавігембало, гембало) – так називали в Італії клавійно-струнний інструмент з пружиновою механікою. Ці інструменти залучались як для концертного так і домашнього музикування. За своєю конструкції, розмірами та виконавськими можливостями вони суттєво відрізнялися. Див.: *Алексеев А.* История фортепианного искусства : Учеб. : В 3 ч. – 2-е изд. – М., 1988. – Ч. 1–2. – С. 10.
- ⁵ *Маркович Я.* Дневник... – Ч. 1. – С. 150.
- ⁶ Там же. – С. 118.
- ⁷ *Ханенко Н.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка (1727–1753 гг.). – Киев, 1884. – С. 107, 109. – Прил. к журн. “Киев, старина”.
- ⁸ *Ханенко Н.* Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка, 1727–1753 гг. // Киев, старина. – 1896. – Т. 7/8. – С. 193. – (Прил.).
- ⁹ *Маркович Я.* Щоденник. Рукопис, кн. 6 (1741–1743 рр.). – Арх. В.Л. Модзалевського, ф. XII, од. зб. 4, арк. 85зв.–86; *Маркович Я.* Дневник Якова Марковича. – К. ; Львів, 1913. – Т. 4: 1735–1740. – С. 110. – (Джерела до історії України-Руси / Археогр. коміс. Наук т-ва ім. Шевченка ; Т. 22).
- ¹⁰ *Маркович Я.* Щоденник, арк. 153зв.
- ¹¹ Батько Максима Михайловича Корсака – Михайло Богданович був одружений з дочкою гетьманича Семіона Самойловича. Маєтки Максима Корсака перейшли до його синів: Василя та Михайла, які стали вже писатися Римськими-Корсаковими. Після їх смерті маєтки успадкували їх рідні сестри Дарія та Євдокія, які за борги продали їх у 1793 р. своєму родичу генералу Івану Миколайовичу Римському-Корсакову. Див. прим. О. Лазаревського до: *Ханенко Н.* Дневник... // Киев, старина. – 1884. – Т. 7, № 4. – С. 27. – (Прил.).
- ¹² *Ханенко Н.* Дневник... // Киев, старина. – 1884. – Т. 7, № 4. – С. 27. – (Прил.).
- ¹³ *Ханенко Н.* Дневник... // Там же. – Т. 8, № 5. – С. 35. – (Прил.).
- ¹⁴ Там же. – С. 43.
- ¹⁵ *Маркович Я.* Дневник... – Ч. 1. – С. 171.
- ¹⁶ *Ханенко Н.* Дневник... // Киев, старина. – 1885. – Т. 9, № 4. – С. 147. – (Прил.).
- ¹⁷ *Маркович Я.* Дневные записки... – Ч. 1. – С. 191.
- ¹⁸ *Маркович Я.* Дневник... – Ч. 1. – С. 251, 255.
- ¹⁹ *Маркович Я.* Дневные записки... – Ч. 1. – С. 28; *Маркович Я.* Дневник... – Ч. 1. – С. 45.

- ²⁰ *Маркович Я.* Дневные записки...— Ч. 1.— С. 271.
- ²¹ *Маркович Я.* Щоденник, арк. 132зв.
- ²² *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 9, № 3.— С. 143.— (Прил.).
- ²³ *Ханенко Н.* Дневник... // Там же.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 514.— (Прил.).
- ²⁴ *Маркович Я.* Дневник...— Ч. 1.— С. 151; *Маркович Я.* Дневные записки...— Ч. 1.— С. 267.
- ²⁵ *Маркович Я.* Дневник... // Киев. старина.— 1891.— Т. 34, № 8.— С. 68.— (Прил.).
- ²⁶ *Маркович Я.* Дневник...— Ч. 1.— С. 197.
- ²⁷ Андрій Кондзеровський при гетьмані І. Скоропадському був "господарем його двору", тобто домоуправителем. Він був одружений на сестрі дружини І. Скоропадського. Див. прим. О. Лазаревського до: *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1884.— Т. 15, № 4.— С. 32.— (Прил.).
- ²⁸ *Маркович Я.* Дневник...— Т. 4.— С. 110.
- ²⁹ Там же.— С. 328.
- ³⁰ *Маркович Я.* Дневник... // Киев. старина.— 1896.— Т. 54, № 7/8.— С. 321.— (Прил.).
- ³¹ *Ханенко Н.* Дневник...— С. 122.
- ³² *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 473—474.— (Прил.); *Маркович Я.* Дневник... Рукопис (оригінал), кн. 8 (1748—1754 рр.).— Колекція О.М. Лазаревського, ф. І, од. зб. 66859, арк. 162зв.
- ³³ *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1886.— Т. 16, № 12.— С. 471—474.— (Прил.)
- ³⁴ *Маркович Я.* Дневник..., арк. 139 зв.
- ³⁵ *Маркович А.М.* Малороссийская свадьба : Неоконченная повесть из жизни малорус. старшины половины XVIII в. // Киев. старина.— 1897.— Т. 56, № 3.— С. 1—16.— (Прил.).
- ³⁶ Там же.— С. 7.
- ³⁷ *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 3.— С. 134—135.— (Прил.).
- ³⁸ *Маркович Я.* Дневные записки...— Ч. 1.— С. 243—244.
- ³⁹ *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1896.— Т. 54, № 7/8.— С. 165.— (Прил.).
- ⁴⁰ *Ханенко Н.* Диаруш или журнал, т.е. повседневная записка случающихся при дворе гетьмана Иоанна Скоропадского, окказий и церемоний.— М., 1858.— С. 73.
- ⁴¹ *Ханенко Н.* Дневник... // Киев. старина.— 1885.— Т. 11, № 3.— С. 141.— (Прил.).
- ⁴² *Ханенко Н.* Дневник... // Там же.— 1884.— Т. 8, № 4.— С. 19.— (Прил.).
- ⁴³ *Маркович Я.* Дневные записки...— Ч. 1.— С. 226—227.

- 44 *Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1885.- Т. 13, №11.- С. 237.- (Прил.).*
- 45 *Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 14, № 1.- С. 264.*
- 46 *Марко Федорович Полторацький народився в селі Сосниця Чернігівського полку в 1729 р. Спочатку він співав у гетьманській капелі в Глухові, а потім у Придворному хорі в Петербурзі, куди його відрядив К.Г. Розумовський. Він отримав музичну освіту в Італії і став професійним оперним співаком. М. Полторацький був першим вчителем Д. Бортнянського в Петербурзі. У 1756 р. він став директором Придворної співочої капелі в Петербурзі. Див.: Іванов В. Дмитро Бортнянський.- К., 1980.- С. 23-24.*
- 47 *Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 16, № 10.- С. 405.- (Прил.).*
- 48 *Маркович Я. Дневник...- Т. 4.- С. 307.*
- 49 *Реєнт або регент - в православній церкві особа, яка керує хором. Регент закінчував курси регентського класу при Придворній півчій капелі або в Московському синодальному училищі церковного співу. (Енциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.- Спб., 1899.- Т. 26.- С. 44.*
- 50 *Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 15, № 8.- С. 344.- (Прил.).*
- 51 *Там же.- С. 341.*
- 52 *Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1886.- Т. 16, № 9.- С. 359.- (Прил.).*
- 53 *Маркович Я. Дневник... // Там же.- 1895.- Т. 50, № 7/9.- С. 339.- (Прил.).*
- 54 *Маркович Я. Щоденник, арк. 138.*
- 55 *Там же, арк. 173.*
- 56 *Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1884.- Т. 9, № 6.- С. 53.- (Прил.).*
- 57 *Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 16, № 9.- С. 371.- (Прил.).*
- 58 *Див. прим. О. Лазаревського до: Ханенко Н. Дневник... // Киев. старина.- 1884.- Т. 9, № 6.- С. 53.- (Прил.).*
- 59 *Ханенко Н. Дневник... // Там же.- 1886.- Т. 16, № 10.- С. 416.- (Прил.).*
- 60 *Ханенко Н. Дневник... // Там же.- Т. 14, № 4.- С. 288.- (Прил.).*